

Ю. В. Сербалюк

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ПОПЕЧИТЕЛЬСТВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто нормативно-правові засади створення та діяльності церковнопарафіяльних попечительств в Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Порівняно статистику їх формування та фінансову діяльність по державі, окремим єпархіям, в т.ч. Подільській. Показано, що Подільська єпархія була лідером за кількістю та активністю попечительств. Зазначені основні форми допомоги нужденним. Відзначено, що на справи благодійності витрачалось значно менше коштів, ніж на утримання та прикрасу храмів.

Ключові слова: церковнопарафіяльне попечительство, благодійність, Подільська єпархія.

В українській історії період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. характеризувався посиленням уваги з боку влади до вирішення соціальних проблем, які значно загострились в умовах бурхливого розвитку ринкових відносин. Здійснювались поступки щодо організації та діяльності різного роду добродійних громадських об'єднань, заохочувалась приватна благодійність, робились спроби залучити до справи соціальної підтримки найнужденніших релігійні інституції, зокрема православну церкву. Ці процеси знайшли відображення у роботах вітчизняних дослідників. Проблема благодійності, меценатства, соціальної опіки у ХІХ – на початку ХХ ст. вивчалась Ю. Гузенком, О. Доніком, Г. Махоріним, Т. Курінною, С. Поляруш, Ф. Ступаком та ін. В основному ці роботи охоплювали державну, громадську, приватну форми суспільної підтримки різних категорій соціально вразливого населення. Стосовно благодійницької діяльності релігійних конфесій, то окремі її аспекти досліджували О. Баковецька, О. Кравченко, Г. Надтока, А. Нарядько, О. Подгорна, О. Потапова, Г. Степаненко, М. Татарінов, С. Федоренко, І. Шостак та ін. Однак на сьогодні недостатньо висвітлено діяльність щодо соціальної підтримки одновірців православними церковнопарафіяльними попечительствами. Метою нашого дослідження є аналіз діяльності цих інституцій у Подільській єпархії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Реформи в Російській імперії спричинили не лише швидке економічне зростання, а й зміни у соціальній структурі населення. Руїнація общинної організації селянського життя, швидке зростання міського населення за рахунок села, відсутність надійних заробітків у найманих працівників привело до загострення соціальних проблем. Якій і кількісно зростає категорія осіб, які потребували соціального захисту. Якщо традиційно раніше це були діти-сироти, каліки, немічні, вдови, то у нових умовах до них додалися безробітні, бездомні, безпритульні діти, біднота. Саме ці категорії у нових реаліях потребували суспільної підтримки і захисту і становили небезпеку громадському спокою і стабільності. Існуюча система приказів громадської опіки, на яку покладались ще з кінця ХVІІІ ст. обов'язки з соціальної підтримки і захисту населення у межах губернії, на середину ХІХ ст. себе вже вичерпала. Вона стала неефективною у нових умовах, мала обмежені фінансові та матеріальні можливості і багато у чому покладалась на обов'язок громад підтримувати своїх членів у складних життє-

вих ситуаціях. Тому у 1864 р. прикази були ліквідовані, а їх функції перейшли до місцевих земств, які у цьому ж році були запровадженні земською реформою. Це, правда, не стосувалось губерній Правобережної України, де з огляду на сильний польський елемент, влада відклала запровадження цих форм самоуправління на 40 років, зберігаючи при цьому прикази громадської опіки.

Соціальні проблеми потрібно було вирішувати чим скоріш, щоб не наражати суспільство на випробовування масовими невдоволеннями чи протестними рухами у роки реформ та соціально-економічних змін. Новостворені земства лише налаштували свою діяльність, реальна ж лібералізація законодавства щодо створення громадських благодійних організацій і благодійних закладів та їх швидке зростання ще була попереду. Тому влада звертається до Православної Церкви із закликом через православні братства та церковнопарафіяльні попечительства долучитись до справи соціальної підтримки одновірців. У 1864 р. з'являються два документи, які і визначили порядок заснування та діяльності цих релігійних благодійних установ – у травні указ «О правилах для учреждения церковных братств», а у серпні – «Положение о Приходских Попечительствах при Православных церквах» (далі – «Положение»). Таким чином влада, а не громадянська ініціатива парафіан, стала ініціатором і нахненником створення організацій благодійницького характеру при храмах.

Законодавство намагалось максимально деталізувати діяльність новостворюваних інституцій. Церковнопарафіяльні попечительства, згідно «Положення», були покликані турбуватися про: 1) утримання церкви та задоволення її потреб (ремонт, прикраса); 2) матеріальне благополуччя парафіяльного духовенства; 3) облаштування будинків для церковного причту; 4) віднайдення коштів на відкриття і утримання при парафії школи, лікарні, богадільні, притулку та інших благодійних закладів; 5) надання бідним парафіянам різних допомог, поховання неімущих, утримання цвинтарів. Як видно, завдання благодійності і соціальної підтримки стосувалось у першу чергу духовенства та причту. Однак і рядові парафіяни могли розраховувати на увагу і допомогу з боку організації.

До складу церковнопарафіяльного попечительства входили в обов'язковому порядку настоятель храму, церковний староста та вибрані члени з числа парафіян, хто користувався довірою та повагою у релігійній громаді. До складу попечительств, які створювались при сільських храмах, в обов'язковому порядку мали входити волосні старшини або голови. Кількість членів та термін, на який вони обирались, визначались загальними зборами парафіян залежно від місцевих обставин.

В основі фінансової діяльності організації були кошти, які надходили від добровільних пожертв парафіян та інших осіб. Їх отримували через карнавочні збори, а також по особливим підписним листам або «сборным книгам». Пожертви збирались окремо по трьом статям: на користь храму, на користь причту, для школи і благодійних установ. Якщо грошей, зібраних таким шляхом, не вистачатиме для виконання статутних функцій, то за рішенням загальних зборів парафіян могли встановлюватись одноразові або постійні збори коштів [1]. Крім передбачених «Положенням» джерел фінансування коштів, деякі церковнопарафіяльні попечительства використовували відсотки з наявного капіталу, практикували збір продуктів (хліб, картопля, м'ясо), тканини, лісу, цегли тощо. Останнє стосувалось у першу чергу потерпілих від стихійного лиха, повені, подеже [2, с.50-51].

Не дивлячись на заклики та спеціальні звернення духовних пастирів щодо важливості, богоугодності створення парафіяльних попечительств, справа рухалась дуже повільно. У більшості випадків вона викликала недовіру, а подекуди і спротив парафіян. Вони і так будували, і утримували храм. Тепер вважали, що

на їх плечі прагнуть перекинути ще й утримання священників та причт [3, с.169]. Як зазначалось у звітах обер-прокурора Святішого Синоду, траплялись випадки, коли попечительства створювались швидше на папері, оскільки діяльність їх із задоволення парафіяльних потреб була непомітною. Були і такі попечительства, які виявляли свою діяльність періодично, коли потрібно було облаштувати храм, школу чи покрити якісь витрати. Коли потреба у цьому зникала, діяльність їх замирала до виникнення нових потреб. Значна кількість попечительств хоч і була постійно активною, проте у надто скромних розмірах [4, с.41]. Виявились марними і сподівання, що нові організації при храмах вирішать проблеми забезпечення парафіяльного духовенства. Попечительства не володіли достатніми коштами для виконання статутних цілей у повному обсязі [5].

За підрахунками дослідника історії православної церкви в Росії у 60-70-х рр. XIX ст. С. Римського, за перші роки реформ церковнопарафіяльні попечительства були сформовані ледь у третині єпархій країни [6, с.356]. Якщо порівняти темпи створення церковнопарафіяльних попечительств у сільській місцевості та у містах, то виявляється, що містяни з меншим ентузіазмом долучались до цієї справи. Так, у Києві на 1878 р. взагалі не існувало жодної такої організації. На думку І. Малишевського, професора Київської духовної академії, історика церкви, причиною цього було те, що міські віруючі, на відміну від сільських, мали більше можливостей для задоволення своїх релігійних потреб – кількість парафіяльних, монастирських, домових та інших церков у деяких містах була значно і жителі міст менше залежали від одного храму [6, с.45-46].

Однак, була одна єпархія, яка якісно відрізнялась по кількості створених попечительств при храмах – Подільська. З перших років попечительського руху вона стала безумовним лідером у цій справі. Виявлення причин цього феномену у Подільській єпархії ще очікують на своє вивчення. На думку С. Римського, причиною успішного створення церковнопарафіяльних попечительств у Подільській єпархії, де до річниці «Положення» їх було сформовано найбільше в державі – 266 (у Самарській єпархії, яка була на 2 місці, було 177 попечительств), була наполегливість архієрейського та цивільного керівництва [7, с.353]. У синодальних звітах також наголошувалось, що успіхам у справі створення церковнопарафіяльних попечительств завдячували перш за все єпархіальному духовенству, яке трудилось на цій ниві виключно через щире відданість своєму християнському обов'язку [8, с.56].

У звіті прокурора Святішого Синоду за 1905-1907 рр. відзначалось, що більш помітне зростання церковнопарафіяльних попечительств спостерігалось починаючи з 1882 р. Якщо у цьому році їх у Російській імперії нараховувалось 12140, то на 1904 р. їх вже було 19985, тобто мало місце зростання більш як у 1,6 рази [9, с.108]. Визначаючи місце Подільської єпархії у цьому процесі, ми проаналізували звіти Святішого Синоду, починаючи з 1884 р. До уваги брались не всі храми, а лише ті (собори, церкви), що мали парафії. Тобто, ми не враховували церкви при монастирях, домові, при казенних закладах, при цвинтарях, собори, які не мали парафій тощо. На 1893 р. (30-й рік попечительського руху), за нашими підрахунками на основі синодального звіту, у Російській імперії церковнопарафіяльні попечительства мали 14747 храмів, що складало 40,86% від їх загальної кількості. У Подільській єпархії цей показник становив 1 307 (96,8%). Загалом по єпархиях, що розміщені на території сучасної України цей показник складав – 4 120 (49,85%) [10, с.10-13, 68-71]. На початок нового століття (на 1900 р.) в державі церковнопарафіяльні попечительства мали 41,15% храмів, у Подільській єпархії – 88,7%, у всіх українських єпархиях – 61,6%. Останній звіт Святішого Синоду за 1914 р., який можна вважати роком завершення попечи-

тельського руху при храмах, засвідчив остаточні показники: по Російській імперії нараховувалось 19 332 церковнопарафіяльних попечительств (46,9% храмів їх мали), у Подільській єпархії – 1 255 (87%), по єпархіям сучасної території України – 4 890 (55,4%). Подільська єпархія, хоча і мала на 1914 р. найбільше таких об'єднань при храмах, однак у відсотках вже поступалась деяким єпархіям. Наприклад, Чернігівська єпархія мала 1 020 попечительств, але це складало 95,24% від усіх її храмів, Самарська, відповідно – 991 (94,11%) [11, с.6-9, 16-19]. Однак, це применшує ролі і місця Подільської єпархії в історії становлення церковнопарафіяльних попечительств.

Об'єм і масштаби соціальної підтримки населення церковнопарафіяльними попечительствами залежав від їх фінансових можливостей. У перші десятиліття лідером по збору коштів попечительствами була Подільська єпархія. Так, у 1874 р. тут зібрано пожертв на суму 270 425 руб., на другому місці була Вятська єпархія – 123 216 руб., що менше більше ніж у 2 рази [12, с.52-53]. Однак, на рубежі століть Подільська єпархія поступово втрачає лідерські позиції за цим показником: у 1895 р. у неї четвертий показник по Синодальному відомству (184156 руб.), у 1900 р. – п'ятий (200674 руб.), у 1914 р. – дев'ятнадцятий (96929 руб.) [13, с.150-153, 14, с.58-61, 15, с.16-19].

У більшості випадків церковнопарафіяльні попечительства в державі загалом виділяли незначні суми на потреби школи і благодійності. У переважній більшості єпархій основні кошти йшли на підтримку і прикрас храму. Однак це не стосувалось столичних єпархій – Московської та Санкт-Петербурзької. У них витрати попечительств на шкільну справу і благодійність були на першому місці і становили основну частку всіх пожертв. Так, у 1895 р. попечительства Московської єпархії на це використали 98,1% надходжень (44433 руб.), а Санкт-Петербурзької – 62,4% (39714 руб.). У той час як по Російській імперії цей показник складав 14,7%, а по єпархіям, що розміщувались на території сучасної України витрачали на це, за нашими підрахунками, витрачалось 12,7% зібраних коштів [16, с.150-153]. Церковнопарафіяльні попечительства Подільської парафії у цьому відношенні не виділялись. На потреби шкільної справи та благодійності вони витрачали, за звітами Святішого синоду, у різні роки приблизно від 2% до 7% надходжень. Так, у 1893 р. цей показник становив 7%, у 1900 – 4,2%, у 1895 р. – 5,2%, у 1905 р. – 4,3%, у 1914 р. – 2,1%. Скільки з них йшло на створення церковнопарафіяльних шкіл, а скільки власне на благодійність – таких свідчень звіти Синоду не дають.

Така тенденція була стійкою протягом всієї історії церковного попечительства. Значні суми, що жертвувались на облаштування храмів на українській землі, зокрема її правобережної частини, можна пояснити тим, що відносно бідні, особливо у селах та містечках, православні храми поступались красою, монументальністю католицьким костельам. Це змушувало парафіян більше уваги приділяти оздобленню та розбудові своїх церков.

Те, що благодійність не була пріоритетним напрямком діяльності церковнопарафіяльних попечительств у Подільській єпархії, свідчать і звіти, відомості та акти про їх діяльність за 1893 р. Частина з них не лише не мала благодійних закладів, але й не проводила благодійної діяльності. Характерною була картина, віддзеркалена у звіті благочинного 4-го округу Ямпільського повіту про діяльність церковнопарафіяльних попечительств на його території: «... жодне з них не мало при собі у 1898 р. парафіяльних благодійних закладів – богаділень, лікарень чи притулків; жодне не надало допомоги нужденним парафіянам навіть у найскромнішому розмірі...» [18, арк.114-114 зв.].

Однак це не означало, що парафіянам були чужі ідеї милосердя, захисту убогих і нужденних. За християнським вірвченням і традиціями, не мож-

на було відмовити тому, хто просить милостину. Тому, не жертвуючи значних коштів на благодійні цілі у рамках церковнопарафіяльних попечительств, ті ж парафіяни не обходили увагою старців, калік, немічних, сиріт, вдів тощо. Подання милостини розглядало як своєрідний ритуал, обов'язковий для кожного християнина. Ці об'єми соціальної підтримки не включені ні у церковнопарафіяльну благодійну діяльність, ні у діяльність інших благодійних організацій. Така соціальна допомога важче піддається підрахункам. За свідченням Є. Максимова, об'єм подаєнь жебракам селянами в Європейській Російській імперії як мінімум становив 10 млн. руб. щорічно [19, с.211].

Відсутність достатніх коштів на соціальну підтримку парафіян не давала можливості церковнопарафіяльним попечительствам широко практикувати утримання благодійних закладів – богаділень, притулків, лікарень. Тому основними формами підтримки нужденних були надання допомог бідним та хворим парафіянам (вдовам, сиротам, погорільцям тощо) грошима та хлібом. У цьому відношенні попечительства прагнули, щоб така допомога набувала адресного характеру, тобто направлялась у сім'ї, які такої допомоги дійсно потребували.

На підтримку та допомогу від церковнопарафіяльних попечительств могли розраховувати і люди, які не належали до даної парафії. Деякі попечительства, слідуючи заповідям Христової любові до ближнього, за загальною згодою церковної громади, надавали допомоги жителям інших губерній, що постраждали від неврожаю, стихійного лиха чи православним, які знаходились за межами країни і терпіли нужду [20, с.53-54].

Церковнопарафіяльні попечительства не стали провідним чинником вирішення соціальних проблем у російському соціумі другої половини XIX – початку XX ст. На перших ролях у цій справі остаточно утвердились земства та громадські благодійні організації світського характеру. На думку С. Римського, створювані через вказівку влади, а не з добровільної ініціативи самих віруючих, церковнопарафіяльні попечительства стали ще одним пам'ятником грубого втручання держави в життя Церкви [21, с.361]. Однак це не применшує заслуги цих організацій, священників, парафіян, які на добровільних засадах доклали зусиль для соціальної підтримки нужденних у важкі для них часи.

Досвід, набутий релігійними громадами щодо організації соціальної підтримки парафіян свого храму, не повинен залишитись лише надбанням історії. На сьогодні в Україні різні релігійні конфесії долучаються до благодійницької діяльності різного характеру, масштабу, спрямування. Це часто відбувається епізодично, без системної роботи. У лютому 2013 р. Кам'янець-Подільська і Городоцька єпархії спільно з Хмельницькою обласною державною адміністрацією провела конференцію «Церква і держава в служінні людини: курс на духовне відродження». Керівник єпархії митрополит Феодор зініціював розгляд питання про відродження традицій парафіяльної благодійності на Поділлі. Але, очевидно, з огляду на події останніх років, справа у цьому напрямку просувається дуже повільно. Подальше дослідження набутих форм, методів, технологій роботи з нужденними у рамках парафій у Подільській єпархії другої половини XIX – початку XX ст. сприятиме розвитку цього процесу у нових умовах.

Список використаних джерел:

1. Высочайше утвержденное Положение о Приходских Попечительствах при Православных церквах // Полное собрание законов Российской империи – 2. – Т. XXXIX. – Отд. 1. – №41144.
2. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1900 год. – СПб. : В синод. тип., 1903. – VI, 387, 83 с.

3. Ульянова Г.Н. Церковно-приходские попечительства как структурная единица благотворительности внутри местного сообщества в позднимперский период / Г.Н. Ульянова // Благотворительность в России. 2003/2004. Исторические и социально-экономические исследования / [под общ. ред. О.Л. Лейкинда]. – СПб. : Изд. имени Н.И. Новикова, 2004. – С. 166-176.
4. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1902 г. – СПб. : В синод. тип., 1905. – VIII, 321, 83 с.
5. Дружинкина Н.Г. Церковно-приходские благотворительные общества Петербурга в свете церковно-государственных отношений в конце XIX – начале XX века / Н.Г. Дружинкина // Благотворительность в истории России: Новые документы и исследования. – СПб. : Нестор-История, 2008. – С. 264-278
6. Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ / С.В. Римский. – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. – 568 с.
7. Мальшевский И. О церковно-приходских попечительствах (Речь, сказанная в торжественном собрании Киевской дух. Академии 28 ноября 1877 года / И.О. Мальшевский // Труды Киевской духовной семинарии 1878 г. – №2. – С. 1-60.
8. Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ. Зан. праця.
9. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1900 год. Зан. праця.
10. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1905-1907 годы. – СПб. : В синод. тип., 1910. – XII, 304, 268 с.
11. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1894 и 1895 годы. – СПб. : В синод. тип., 1898. – XIV, 427, 159 с.
12. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. – Петроград : В синод. тип., 1916. – X, 328, 144 с.
13. Мальшевский И. О церковно-приходских попечительствах. Зан. праця.
14. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1894 и 1895 годы. Зан. праця
15. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1900 год. Зан. праця.
16. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. Зан. праця.
17. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1894 и 1895 годы. Зан. праця.
18. Державний архів Хмельницької області, ф.315, оп.1, спр.9151. – 514 арк.
19. Державний архів Хмельницької області, ф.315, оп.1, спр.9201. – 116 арк.
20. Максимов Е.Д. Очерки частной благотворительности в России / Е.Д. Максимов // Трудовая помощь. – 1898. – №3. – С. 209-217.
21. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1900 год. Зан. праця.
22. Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ. Зан. праця.

Legal principles of the establishment and activities of church trusteeship in the Russian Empire in the late nineteenth – early twentieth century are considered. Statistics of their formation and financing activities in the state, individual dioceses, including Podolsky are compared. It is shown that Podolsky diocese was leader in the quantity and activity of trusteeships. Basic forms of assistance to the needy are indicated. It is noted that in the case of charity there was spent much less money than for the maintenance and decoration of churches.

Keywords: parish trusteeship, charity, Podolsky diocese.

Отримано: 23.11.2016 р.